

HRVATSKI PLANINAR

GLASILO HRVATSKOG PLANINARSKOG DRUŠTVA U ZAGREBU.

Br. 8.

U Zagrebu 1927. god.

Godište XXIII.

Problem turizma našeg Jadranskog područja.

Dr. I. Krajač.

Jastrebarsko.

I. PREPOSTAVKE DOSADANJEG USPJEHA.

Pokušaj, dok sam stojao na čelu resora Ministarstva Trgovine i Industrije, pod čiju nadležnost spada i turizam — da reorganizujem i sistematskom propagandom podignem priliv stranaca uopće u zemlju, a pogotovo na Jadran — može se sigurno ustvrditi, da je uspio potpuno. Broj posjetitelja naše zemlje je u roku od godinu i pol dana poskočio mjestimice znatno iznad sto po sto prema onom, kakav je bio prije mojeg rada. To se osobito opaža na čitavom Primorju. Dakako valja objektivno opaziti, da je propaganda bila samo jedan faktor, koji je tomu doprineo.

Drugi isto tako važni faktor bila je potpuno neinteresovana saradnja svih ostalih organizovanih faktora, dakle društava za promet stranaca, turističkih društava, mjesnih odbora i t. d. na izvršenju plana, kojega sam bio namislio provesti. Taj plan niti je išao za favorizovanjem pojedinaca, niti pojedinih mesta, nego za podignećem turistike kao takve i svih njenih mogućnosti u nas na osnovi geografskih, klimatskih i inih odnosa, koji su mjerodavni za turizam.

Treći isto tako važni faktori bile su povoljne prilike internacionalnog turističkog kretanja, koje smo razboritom taktikom mogli upotrebiti u svoju korist.

Konačno konkretni faktor, koji je odlučio — kamo se struja stranaca može smjestiti — bili su postojeći hoteli i novogradnje.

Nevalja previditi niti posljedni faktor, koji je djelovao, a to je činjenica, da je kod svih ministarstava, koja imaju bilo posrednog bilo neposrednog dodira sa turistikom, uspjelo skršiti dosadanju indifirentnost prema toj grani narodne privrede, te ih zainteresovati za procvat turizma u nas. Saradnja, koja su druga ministarstva pružila nije uvijek bila idealna, a mjere i potpore nisu uvijek bile adekvatne potrebama i programu. Često puta se je dogadjalo, da je po jedan prijedlog odbijen nekoliko puta za redom i konačno primljen samo u modifikovanoj, ne najsretnijoj formi. Međutim mora se konstatovati, da se i tu ipak opaža neki boljšitak, koji je izvođen s mnogo većim trudom i naporom nego li je na primjer bila sama provedba sistematske propagande u inostranstvu, gdje je ovisilo samo o Ministarstvu Trgovine i Industrije. Najbolja ilustracija za to jesu zapreke, koje je valjalo svladati kod djelomične reorganizacije centrale Putnika u Beogradu.

Veliku nezgodu prepostavlja je, a prepostavlja i danas manjak sredstava u budžetu Ministarstva Trgovine i Industrije za ciljeve turizma. God. 1925. bilo je još gore, i nije se dalo dobiti sredstava za tu svrhu, ma da su milijoni potrošeni za nerazmjerne manje važne, a neproduktivne ciljeve. Tek iza prvih uspjeha u turističkom djelovanju, a prigodom stvaranja budžeta za god. 1927./28.

uspjelo je dobiti povišenje raspoloživih sredstava za turistiku u budžetu Ministarstva Trgovine i Industrije za svotu od 200.000 Dinara. Racionalna finansijska politika zemlje morala bići za tim, da i u ovoj grani stvori preduvjete za najveće moguće turističko iskorišćenje svih prirodnih preduvjeta, koje zemlja pruža. Time se stvaraju bezbrojna nova vrela prihoda, kojima država već prve godine uspjeha ubere nekoliko puta onoliku svotu, koliko je za razvoj turistike izdala i to: i na povećanom saobraćaju na kopnu i na moru, na svim mogućim taksama i trošarinama, na povećanim porezima uslijed povećanog dohotka čitavih krajeva, na uvadjanju stranoga novca u zemlju, te pojačanju aktivnosti plaćevne bilanse zemlje i t. d.

Razvoj turizma na Jadranu nalazi se danas u ovoj fazi: Potpuno je uspjelo empirički dokazati osobitu važnost naše jadranske obale za srednje-evropski turizam. Ona je postala od sada bilo virtuelni bilo stvarni, važni faktor srednje-evropskog turizma. Dali će se uzdržati kao stvarni faktor t. j. da li će od godine do godine imati konstantni priliv stranaca eventualno u razmjeru, koji se od godine do godine povećaje — ovisi u glavnom o nama t. j. o mjerama, koje smo i koje ćemo dalje poduzimati, da turističku struju, što se je k nama navratila uzdržimo i povećamo, a da ju ne gubimo.

Da se uzmogne razabratи o kolikom se interesu radi kako za cijelu državu, tako po gotovo za naše pasivne primorske krajeve, valja uvažiti, da je prema strogoj statistici g. 1925. bilo u čitavom Primorju najmanje 15.000 stranaca, koji su tamо boravili po 14 dana. G. 1926. je taj broj skočio na 20.000, a g. 1927. računa se, da taj broj skače na 50.000 turista, koji su u cijelom Primorju i ne-posrednom zaledju proboravili po 14 dana. Kako je svaki takav stranac za vožnju na željeznicama, parobrodima, u hotelu i t. d. ostavio ukupno u zemlji najmanje 5.000 Din., to izilazi u godinu dana najmanje svota od 250.000.000 Din. u stranoj valuti, koja god. 1927. ostaje u zemlji. Ta svota znači u znatnoj mjeri i prehranu i relativno blagostanje u krajevima kamo zalaze turisti. Radi se dakle o takvom interesu, kojega se nesmije prepustiti samom sebi i slučaju.

II. IZRABLJIVANJE SVIH TURISTIČKI RELEVANTNIH ČINJENICA.

Pri tom dolaze u obzir kao bitni ovi momenti:

Na prvom mjestu, da se u međunarodnoj vezi i istovremeno izrabljuju turističke mogućnosti za svako pojedino mjesto i za kompleks mjesta dotičnog turističkog područja. Koliko god je naš geografski položaj s velikim gorskim (orografskim) zaprekama bio možda težak u našoj historiji, toliko je povoljan za turistiku. Mi smo faktično u pogledu jadranske obale jedna od rijetkih zemalja u Evropi, koja zajedno sa samim morem vrlo razvitom morskom obalom i brojnim otočjem pruža istovremeno mogućnosti interesantnog alpinističkog djelovanja u neposrednoj blizini mora. Već sama ta konstatacija unaša u naš primorski turizam notu osebujne i velike raznolikosti, a to znači za pojedinca turistu, veliku primamljivost i interes. Do danas je doduše još turistički neiscrpljena, ali je vrlo važna činjenica: dokle sežu praktične turističke mogućnosti u našem Primorju. Primjerice spominjem: dok se prije podne na pr. za lijepog dana već o Uskrsu može u Primorju turista kupati, a svakako u plivaćem kostimu sunčati, dotle zapad sunca istoga dana može već dočekati kližući na skijama na visinama nad 1200 m nad morem nakon uspona od 4 do 5 sati hoda, odnosno gdje ceste vode u planinu pa se može voziti tada već nakon 2 do 3 sata hoda. O Uskrsu ima u tim visinama pa na više — prema mom iskustvu — uvijek snijega. Tako je u Senjskom Bilu i duž cijelog Velebita, a slični odnosi u nešto višoj visini bit će i u Dalmaciji. Ako je turista na otoku, tada se uslijed parobrodarske veze potrebno vrijeme proširuje na 24 sata. Planinarske kolibe na primorskim gorskim kosama bitno omogućuju izrabljivanje ove mogućnosti.

Drugi važni interes na Primorju je interes kulturno-historijski. Sve mediteranske kulture do danas počamši već od prahistorije ostavile su u nas

vidne tragove svog upliva osobito na Primorju i njegovom ravnijem zaledju, te po otocima. Svakog kulturnog čovjeka nužno interesuju i privlače fenomeni, koji svjedoče o bivšoj kulturi. U nas ima tragova od mikenskog doba napred preko Feničana, Ilira, staro-Grka, Rimljana do nacionalne staro-hrvatske kulture, pa upliva saracenskih, orientalnih (turskih), mletačkih do današnjega doba. Priče, mutna sjećanja, nacionalnih tradicija, iskopine, ruševine (»polače«), čitavi i porušeni stari gradovi, tvrdje, crkve, gradske vijećnice, samostani i t. d. stvarni su svjedoci gotovo neprekinute kulturne tradicije, koja seže unatrag od stoljeća do u tisućljeća.

Taj je interes za kulturnog čovjeka, ljubitelja prirode silno potenciran i estetskom notom time, što sa vrhova gorskog lanca, koji se stere paralelno sa morem može da uživa upravo neiscrpivi broj vanrednih vidika na more, drage, zalive, otoče i gorske masive pod njegovim nogama. Svaki korak na tom putu donosi novu varijaciju i novu senzaciju, a broj njihov je upravo neiscrpiv i po vrsti pogleda i po raznolikosti rasvjete i boja. Mi sami jošte neznamo što imamo. Svaki turista u našem Primorju, koji u svojoj osobi faktično obuhvaća sve turističke mogućnosti, danas je jošte pionir, jer dolazi tako reći u nove, turistički neistražene i neobradjene krajeve i na svakom koraku otkriva sitnice i velike stvari od neobičnog interesa. Vrijedno je na primjer zapitati se, koliko od hrv. slikara okoliša pozna onaj vanredni sklop mora i obala sa svim niansama boje, zraka i zračne perspektive, mora i neba što se oku pruža sa niskih vrhova obradjenog i plodnog poluotoka Lopara, gdje pogled pada na neobično duge loparske zalive flankirane dugim jezicima kopna, pa dalje udara o bujno zelenilo zapadne strane otoka Sv. Grgura (koji je od sjeveroistočne obale Lopara udaljen tek pola kilometra), a dalje preko mora pada pogled na živi kontrast Grguru na otok Goli, sav od ružičasto-bijelog kamena dižući se iz tamnoplavog morskog zrcala, dok cijelu sliku zatvara s jedne strane okomito stijenje otoka Raba, koje gleda prema Velebitu, a prema jugoistoku veličanstvena gromada Sjevernog Velebita sa svim niansama golog kamenja, ošumljenih zona, strmih litica i vrhova, pa do alpinskih pašnjaka na visinama od preko 1500 m, sa stotinama vrhova i poput čipaka rezuckanim njegovim najvišim bilom, koje se s mora vidi, a koje kod zapadnog sunca izgara u svim niansama rumenih i crvenih boja. Slika ljepša od najljepše, u svojim osebujnim karakteristikama možda jedinstvena te vrsti u Evropi, a do stojni takmac ponajljepših slika sa obala velikih švicarskih jezera. Toliko samo nuzgredice za jedan od ljepših pogleda sa mora. Koliko ih pozna ljepote Mljet? Iz svega toga izlazi imperativna dužnost za sistematski razvoj naše turistike, da se morska kupališta i izletišta na Jadranu i to ona na kopnu i ona na otocima razvijaju u njihovoj međusobnoj vezi i u vezi sa njihovim prirodnim zaledjem, te svim njihovim prirodnim i kulturnim znamenostima i mogućnostima. Samo tako će se gosta turistu trajno vezati na Jadranu t. j. ako mu se pruži neiscrpiv broj mogućnosti njegovom turističkom djelovanju, pa ako ga se tako vezama simpatije priveže o more i njegovo zaledje. Koliko li samo varijacija; od izleta u motornim čamcima i ribarenja danju i noću, posjete poluotoka, osamljenih otoka i otočića sa interesantnim zalivima, starim ruševinama, brdima do 500 pa i do 800 metara vis., sa okomitim stijenama alpinskih oblika, koje se i do 250 m gotovo okomito ruše u more (na pr. istočna obala Sv. Grgura, Gologa, Krka, Prvića i t. d., sa sjajnom igrom boja u moru pod tim stijenjem), sa prelijepim i interesantnim vidicima, pa do uspona na pr. u Hrvatskom Primorju na Obruč, na Risnjak, na Medvedjak iz Crikvenice i susjednih mjesta, na Jadičevu Plan u Senjskom Bilu iz Senja, na Zavižanske vrhove iz Senja i sv. Jurja, na visoravan Vujinac, na vrhove Lisac, Rožanski vrh, Alančić iz Jablanca i susjednih mjesta, pa na sv. Brdo i Kukove Južnog Velebita iz dolnjeg Starigrada kroz uvalu Velike Paklenice sve i opet sa svedjer raspuklim divnim vidicima na more, pa dalje u Novigradsko i Karinsko more, fjordom Zrmanje do Obrovca, preko Vratnika sa osobitim pogledom i ljetopotom kraja na Plitvička Jezera, u ličke špilje, na izvore i uteke rijeka ponornica

i t. d. Tačko gost iz Raba, Crikvenice, Kaštela, Dubrovnika i t. d. može imati trajnog interesa, da se vraća natrag u ta primorska mjesta kao odmorište i kupalište. Isto to vrijedi i za Dalmaciju, pa tu jednaku ulogu igraju Mosor, vrhovi Dinare, Biokovo, vrhovi poluotoka Pelješca, Prenj, Čvrsnica, Orjen, Lovćen, Rumija, vodopadi i tokovi Butišnice, Krkića, Krke i Cetine, kenjon Neretve i t. d.

III. ORGANIZATORNI RAD.

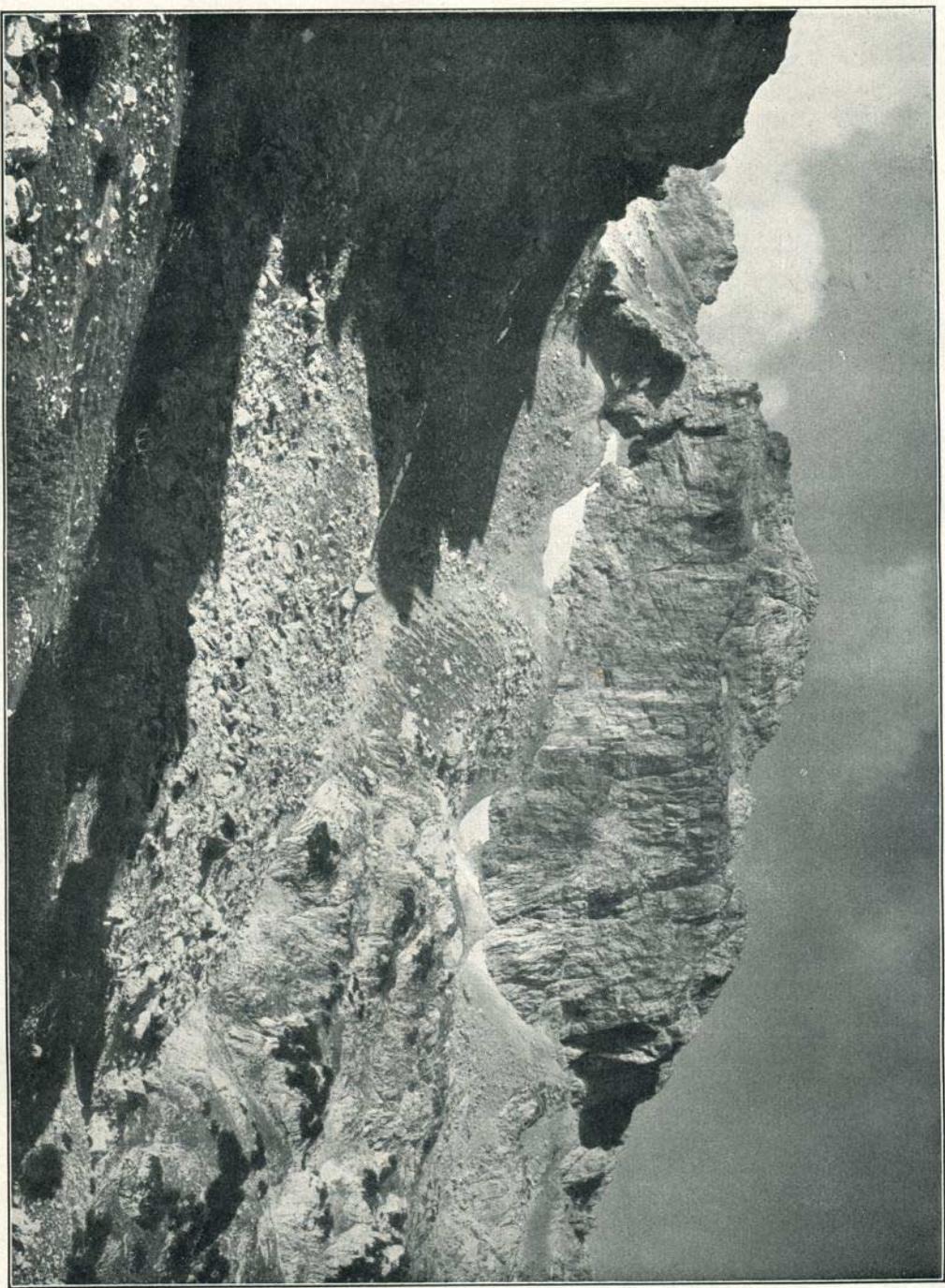
Ovaj rad na turističkom iskorišćivanju kupališta zajedno sa njihovim gorskim, a napose kopnenim zaledjem i otočjem pred njima kao jedna pojedina turistička cjelina — valja organizovati i sistemizirati, te pružiti odnosno stvoriti sredstva, da se u tom pravcu uzmogne kod nas razvijati turizam. Tu je s jedne strane posao jednog centralnog mesta, organizacije ili vlasti, da daje inicijativu, da nadgleda, kontrolira i pomaže. S druge strane: lokalni odbori bilo mjesnog planinarskog društva — da se i onako slabe sile sa malo iskustva ne cijepaju —, bilo u većim mjestima: posebni odbori, imaju dužnost da izraduju lokalne programe, i da se brinu za sredstva, za njihovu izvedbu i za reklamu. U takvim lokalnim odborima imala bi biti zastupana i upravna oblast i dotično gradsko poglavarstvo. Isti lokalni odbori — gdje već ne opстоje posebna povjerenstva — imali bi osim toga voditi popise raspoloživih soba, kontrolirati cijene, brinuti se za red, čistoću, zdravstvo i uredni postupak sa strancima, da ne budu izrabljivani — sve to kao prva dobrovoljna lokalna instancija, koja istovremeno služi i kao obavještajni ured za dotični kraj i reklamno središte. Ako se to ne može provesti privatnom inicijativom, ne će preostati ino, nego da se u jednoj ili drugoj formi na teret najviše interesovanih stvore prisilni organi u formi Tourist-Office-a, koji će se za gornje brinuti u mjestima, gdje turističko kretanje obećaje da će imati uspjeha. Ovakvi inteligentno rukovodjeni odbori mogli bi organizovati i potrebne izlete, da stranci upoznaju okolinu i da imaju dovoljno promjene. Oni bi bili u stanju prijavljati i sredstva za nabavu prometala potrebnih za izlete, kao autobuse, motorne čamce i slično, od dijela taksa, koje se ubiru od stranaca. Ima danas primjera, da je ovakav pokušaj u nas potpuno uspio. Tako jedno planinarsko društvo, koje se medju inim bavilo prodavanjem željezničkih i parobrodarskih karata kao zastupstvo Putnika, uspijelo je kroz dvije godine rada sabrati toliku svotu, koja mu daje temelj, da može pomicati na podignuće jednog većeg hotela na jednoj našoj planini.

Na tom je polju počinjena već prva velika pogreška, koja je kriva da se nije sa adekvatnim sredstvima nastavilo djelo, koje sam započeo, otvarajući širokoj struci turista našu zemlju. Nakon što je propagandni dio programa sa uspjehom bio završen, valjalo je položiti težište na unutarnju organizaciju i uređenje turizma u zemlji, a ne možda ponovno opetovati isti propagandni dio, jer taj je svoju glavnu funkciju već izvršio osiguravši zemlji priliv turista. U pitanju daljnje propagande valjalo je na to paziti, da se nebi njome islo preko dozvoljene granice t. j. da se nebi priliv stranaca povećao preko našeg svakovremenog kapaciteta, jer bi to značilo slom. Već prije saisonе g. 1927. valjalo je snagom državne moći osigurati pravilno funkcionisanje hotela, gostionica i t. d. u zemlji, što je bilo u mojoj programu. Umjesto postavljanja jedne organizacije nadzora snabdjevene sa prisilnim sredstvima, da se zavede absolutni red, čistoća i da se stranci osiguraju proti izrabljivanju, a sve to da se osigura već prije same turističke saisonе, radilo se je sa paliativnim sredstvima na koncu saisonе, kada su se već dogodili teški slučajevi povrede interesa gostiju ili se je samo zadovoljavalo sa teoretskim raspisima i molbama. Na onaj interes, koji je zgodnom propagandom bio probudjen za naše krajeve i na važnost što turistika predstavlja u našoj narodnoj privredi, nije smjelo nadležno Ministarstvo odgovoriti polovičnim i zakašnjelim mjerama, nego je moralno svjesno cilja i sredstava unapred prisilnim sredstvima osigurati uredno funkcioniranje hotelske službe barem u

DURMITOR: BOBOTOV KUT I ČIROVA PEĆINA.

FOTO: V. NOVAK.

Primorju. Ovaj propust nadzorne vlasti bojim se, da će se teško osvetiti, i da bi do godine radi takovih pogriešaka mogli imati već manji priliv stranaca, a onaj, koji će te propuste morati ispravljati imati će mnogo težju situaciju, nego što je bila gotova povoljna konjunktura i stvorena situacija, koju sam iza sebe ostavio (kada sam napustio Ministarstvo Trgovine). U jednom od prvih naših morskih kupališta dogodili su se slučajevi, da su gosti kaparili sobu i imali potvrdu od gostioničara, da je za njih soba rezervirana, a kada su došli u hotel bili su naprsto izbačeni, te je cijela familija morala noć provesti na morskoj obali; da dodju do svojih novaca, koje su unapred otpremili hotelieru, a povratak koji im je u biro-u hotela uskraćen bio, morali su intervenirati kod političke vlasti. Sama upravna vlast nije načinila reda, već su se ti slučajevi ponavljali. Ovo je samo jedan drastičan primjer od mnogih, koji su se dogadjali i nitko se nije našao od naših vlasti, da ovakvim postupcima energično i jednom za vazda stane na put, jer oni ruiniraju s temelja naš ugled kao turističke zemlje na dugo vremena, i u širokim krugovima. Nakon uspjeha propagande moralno je Ministarstvo Trgovine da nastavi sa adekvatnim radom na turističkom polju i — kako je rečeno — da već prije saisonе uredi prisilnim putem pravilno funkcioniranje hotelske službe. To se je imalo dogoditi u vlastitoj nadležnosti: kategorisanjem hotela, gostiona i krčma i zavedenjem hotelskog katastra, inspekcijom u pogledu solidnosti poslovanja, reda, čistoće, zdravstvenih odnosa, cijena, napojnice i t. d.; ustanovljenje mjera, koje sve to imaju garantovati i neposrednih strogih kazna, koje odmah imaju stići prekršitelje i izrabljivače; kontrolom hotelskih poduzimača i njihovog osoblja; regulacijom taksa od turistike eventualno lječilišnih povjerenstava; regulisanjem koja mjesta mogu tuberkulozne primati i t. d.

Osobito važna bila bi jedna samonikla, za život sposobna, vlastita centralna organizacija, kao centrala nacionalnog turizma za pojedinu velika turistička područja kao na primjer: jedna za Jadransko uže ili i šire turističko područje, koja bi radeći u neposrednom kontaktu sa jednim područjem — što je centralnoj državnoj vlasti radi veličine države nemoguće — pazila na sve za turizam važne, a medju inim i na to, da se ne nagrdjuje prirodni položaj i umjetnički izgled za turizam važnih mjeseta, te bi imala i mogućnost da sistira svako takvo nagrdjivanje pa i protiv volje upravnih organa. Svaki projekt morao bi dobiti njen odobrenje sa stanovišta turizma i svih momenata, koji su za nj važni. Takva regionalna centralna organizacija, koja zastupa čitavo jedno veliko turističko područje, morala bi da bude rukovodjena: objektivno, taktično i sa punim razumijevanjem ukupnog turizma, njegovih interesa, te sa evropskim shvaćanjem i razumijevanjem umjetnosti, prirode i turizma. Tu su garancije u kulturi i sposobnosti ličnosti, koje vode. To vrijedi i za vodeće ličnosti na polju organizacije i turističkog rada u pojedinim mjestima (rečeni lokalni odbori), gdje je takodjer od velike važnosti opći viši nivo naobrazbe onoga, koji mjerodavno vodi uz organizatorni talenat, znanje jezika i fini takt. Rad na turizmu postaje danas strukom, koja obuhvata djelovanje čitave ličnosti.

Ovo je tim opravdanje, što rad na razvitku turistike u nas može da bude okrunjen konačnim uspjehom samo ako je spontan, odozdo, iznutra, sistematski i trajan, a ne samo ako je dekretiran i od momenta do momenta izvana. On mora da je paralelan t. j. da se pojedina mjeseta razvijaju istovremeno, podupirući se međusobno, ne agitirajući jedno mjesto protiv drugog vlastitog našeg mjeseta. To može rukovoditi samo organizacija, koja je u neposrednom kontaktu sa dotičnim područjem. Takva organizacija nalazi svoje opravdanje i u tom što privredne komore, niti one najrazvijenije, niti one na turistički najvažnijem našem području ne posvećuju dosada dovoljno, sistematski i trajno brige razvoju turizma u krajevinama sposobnim za tu vrst privređe. Potreba jedne vodeće organizacije, koja proizlazi i crpi svoju snagu više ili manje izravno od interesenata proizlazi i odatle, što je prema opažanju u svim modernim državama privatna i socijalna inicijativa i njena organizacija na tom polju najuspješnija, a uz državnu kontrolu i

potporu. Rad i dizanje iz vlastite snage i inicijative nuda sve je potreban, jer sama centralna vlast nezna sve, ne dospijeva na sve i nema sredstava za sve, sve kad bi i htjela, i u svakom momentu umjela, da radi ondje, gdje je najpotrebnije i ono što je napotrebnije.

Bitna potpora za realizovanje u cijelini turističkog programa pojedinih područja, kako ga stvore lokalne i organizacije manjih područja, mogu da budu naše Oblastne Samouprave u dva pravca. Prije svega da dogovorno između sebe samih statuiraju svoj oficijelni zajednički program za unapredjenje turizma čitavog svog — ovdje dakle — jadranskog turističkog područja, i u tu svrhu za izvodjenje tog programa da se medjusobno povežu, a zatim svaka za sebe i na svom području da izvrši dio programa koji na nju spada, a osim toga i onaj specijalni dio svog radnog programa, koji je samo njen, a znači strogo i lokalno podizanje turizma njenog područja. Dakle, vrhovne smjernice programa, velike komunikacione linije i veliki opći rad biti će zajednički, a izvršit će ga svaka oblast na svom području prema zajedničkom dogovoru po istim principima i istodobno, a lokalni rad vršit će svaka oblast na svom području prema vlastitoj uvidjavnosti.

Tako bi se dalo barem donekle riješiti i jedno od temeljnih pitanja t. j. nabava finansijskih sredstava za realizaciju najbližeg zajednički usvojenog programa rada. Sve interesovane oblasti zajedno mogu solidarno da podignu inozemni investicioni zajam, čiju amortizaciju imaju da garantuju u svojim budžetima svaka po visini kvote, na kojoj pojedina oblast participira i koju će na svom teritoriju upotrebiti. Tako se može realizovati i provesti onaj dio programa, koji zahtjeva investicije (na pr. gradnja cesta, kupališta, hotela, autobusne linije, zupčane željeznice, električne centrale i željeznice, eventualno mala pristaništa, motorni čamci i t. d.). Na taj se način može dobiti i onaj dio sredstava, koji je potrebit da se stavi na dispoziciju stroge privatnoj inicijativi na pr. za gradnju hotela, uređenje parkova, vodovoda, elektrifikaciju i t. d. Ta se sredstva mogu privatnoj inicijativi staviti na dispoziciju putem oblasnih štedionica, ili njenih filijala u obliku privatnog hipotekarnog kredita ili komunalnog kredita i t. d.

Od naših oblasti počele su se tim idejama baviti, koliko mi je poznato: krajško-primorska oblast i zagrebačka oblast. Potonja je votirala stanovite svote za: uređenje hotelske škole u Zagrebu oslonom na hotel Esplanade u Zagrebu i za realizaciju ideje o planinarskom muzeju u Zagrebu osim namišljenih jošte potpora za unapređenje turizma kako u novcu, tako i u naravi (na pr. aktivacija autobusne linije: Jastrebarsko-Žumberak-Samobor i t. d.).

IV. STVARANJE SREDSTAVA.

Kao daljnji faktor za podizanje naše turistike bila bi briga za stvaranje i razvoj njenih sredstava. Tu su na prvom mjestu ceste i njihovo uzdržavanje; pogodnosti za podizanje novih modernih hotela na mjestima, koja klimatski ili turistički odgovaraju evropskom mjerilu; stvaranje novih autobusnih linija između mjesta turistički interesantnih ili prometno važnih; uzdržavanje i podizanje mostova u tu svrhu i t. d.

U pogledu prometnih sredstava dakle na prvom mjestu cesta i mostova dva su puta da se dodje do cilja. Ili mora država vršiti svoje funkcije uzdržavajući u besprikornom stanju turistički važne ceste kao što su one, koje spajaju kulturna središta iz zaledja sa morem odnosno ceste preko prirodnih gorskih previja ili valja tu brigu prepustiti oblasnim samoupravama, ali da im dade i dovoljno finansijskih sredstava, da one mogu tu dužnost izvršiti. U jadranskom bi se području napose radilo o uzdržavanju takozvane Lujzinske, Karolinske i Jozefinske ceste, te ceste Zagreb-Plitvice-Knin-Split, ceste Bihać-Senj, glavnih longitudinalnih dalmatinskih cesta, te transverzalnih cesta Sarajevo-Split-Dubrovnik i Cetinje-Kotor, te Skadarsko Jezero-Bar. Važno je i održavanje cesta, koje reprezentiraju glavne automobilijske prilaze iz inostranstva u zemlju, napose u turistički razviti njezin za-

padni dio, medju koje spada i cesta Ljubljana-Zagreb. Od mostova bio bi važan most kod Pokupskog, da se dobije direktna automobilska veza Zagreb-Topusko. U Hrvatskoj bila bi važna organizacija i uzdržavanje autobusnih linija: cestom Karlovac-Sisak pored Kupe, gdje leži desetak mjesta; Jastrebarsko-Žumberak-Samobor; Zagreb-Varaždinske Toplice; Zagreb-Rogaška Slatina zimi eventualno samo do Pregrade; za početak eventualno fakultativna linija Zagreb-Plitvice; autobusne pruge: Ogulin-Novi; Stanica Plase-Križiće-Novи-Senj 54.3 km; i Crikvenica-Lič-Fužine pogotovo nakon izgradnje priključka ceste od par kilometara nad tunelom Lič dokle je cesta iz Vinodola već izgradjena pa do Fužine. Turistički je važna i današnja vinodolska cesta u Hrvatskom Primorju, koja bi u visini od 600 do 800 m nad morem mogla dobiti priključak negdje nad Ledenicama ili od Banskih Vrata kod Novoga na Vratnik nad Senjom pa na Oltare i odatle na Sjev. Velebit, gdje bi se sedlom Markovog Kuka uspinjala na Zvižansku Kosu i dalje njenim sedlom preko Lubenskih Vrata (1.474 m) do Lubenovca i na postojeću cestu na Jablanački Alan (1.420 m), tako te bi iz gornjeg Hrv. Primorja imala gorski spoj do Stirovače na Srednjem Velebitu s jedne strane, a do Jablanca s druge strane. Ta bi cesta počamši već od Ledenice nad Novim obilovala neuporedivim vidicima na more i otoče na njem sa visina, a prolazila bi osobito u području Sjevernog Velebita kroz vanredne gorske krajeve i mnogo bi doprinijela razvoju alpinizma te klimatskih lječilišta (Lubenovac, Stirovača) u Velebitu i riješenju komunikacionog problema gornjih sela i ljudskih nastana. »Interesantna i za turistiku važna je i današnja cesta: Otočac-Kosinj-Stirovača-Jablanac-Senj«.

»Vrlo je važna izgradnja cesta, autobusnih spojeva ili električnih tramwaja na našim otocima, koji su važni za današnji turizam ili sposobni za budući razvoj na tom polju. Tako primjerice izgradnja ceste Rab-Lopar i draga Crnika, izgradnja cesta na svim dalmatinskim otocima i t. d.«

U pogledu hotelierskoga valja izraditi moderni novi hotelski zakon, koji će normirati sve odnose prema našim prilikama, a dok on nije stvoren valjalo je ishoditi u finansijskom zakonu ovlaštenje za regulativ tog pitanja naredbenim putem sa prisilnim sredstvima, koja garantuju bezuvjetno red na tom polju i bezuvjetno štite stranca protiv izrabljivanja.

Napose se mora voditi briga o podizanju novih hotela u krajevima, koji po svom položaju i klimatskim prednostima imaju opravdana izgleda da će postati i ostati stjecište turista. Tako na moru: Loparski poluotok i uopće Rab, Kaštela, Split, Dubrovnik, Mljet, Hvar, Vis (Komiža), Boka Kotorska i t. d. Na kopnu: Pličićka Jezera. Na visinama: na pr. selo Begovo Razdolje za ljeto (1.090 m aps. vis.) usred šuma crnogorice u t. zv. Gorskom Kotaru i okolina Zavižanske Kose (oko 1.500 m) ili potpuno zaštićeni Lubenovac (oko 1.250 m) potonje zimi i ljeti, oboje na Sjev. Velebitu u Hrvatskoj. Tu treba da se zajedno nadju i državna turistička politika i privatna pojedinačna i društvena inicijativa. Državna pomoc na prvom mjestu na taj način: da stvori preduvjete i podupre privatnu inicijativu. Dakle da zakonom osigura olakšice za gradnju hotela, t. j. besplatno zemljište za hotele i parkiranje (ili uz znatno pogodovane cijene), besplatni ili jeftini kamen i pjesak za gradnju sa drž. tla, polakšice na transportu; oproste od poreza, opć. nameta i daća; izuzimanje parkova od udara agrarne reforme; jeftini i pogodovani gradjevni kredit; eventualno potrebne direktnе potpore za otvaranje novih krajeva turizmu; susretljiv i objektivan postupak sa strane sviju vlasti prema takovom nastojanju. Konačno je — koliko doznajem — uspjelo i Drž. Hipotekar. Banku zinteresovati, te ona danas daje zajmove za gradnju hotela na osnovi vlasništva zemljišta dovoljnog i povoljnog za izgradnju hotela sa pripadnostima.

Već iz ovog kratkog nabranjanja vidi se, da je potrebita kaloboracija gotovo sviju Ministarstava. Napose je potrebita svjesna saradnja Ministarstva Šuma i Ruda. Ono može mnogo učiniti ako sistematski pošumljuje one dijelove naših otoka i Primorja, koji bi za turistiku mogli imati veće značenje kad bi imali bujniju vegetaciju. Tako okolina primorskih mesta na otocima sjev. Ja-

drana na pr. cijeli poluotok Lopar, Mala Luka i okolica na otoku Krku i t. d. Isto tako da sačuva od propasti postojeće šume na otocima i primorskim planinama. Jednako da u planinama gradi i podupre izgradnju cesta, koje mogu služiti i turistički i izvozu drva. U nas mnoštvo zrelog drva trune u šumama, jer nema cesta za izvoz. Isto tako je važno stručno opažanje klimatskih prilika na turistički važnim točkama, dakle naoblake, insolacije, oborina, vjetrove, temperature, barometričkog tlaka, vlage u zraku i t. d. Ministarstvo Nar. Zdravlja čeka jošte važan posao na potpunom uklanjanju malarije i njenih uzročnika u Primorju i na otocima, Ministarstvo Poljoprivrede i Voda ima da konačno riješi i podupre rješenje snabdjevanja pitkom vodom sela i naselja u krškim predjelima i na otocima, a pogotovo u krajevima kamo dolaze turisti ili gdje su svi preduvjeti za to, da će dolaziti. Jednako je važan i problem saobraćaja sa takovim mjestima i to: poštanski, telefonski, cestovni i parobrodarski, pa pitanje putnika, carinske revizije i t. d.

Osobito su važne dvije športske grane za potporu našeg primorskog turizma u opće. Jedna je alpinizam, jer je on radi blizine planina uz more usko spojen sa turizmom Primorja u opće. Na tom polju valja da za turistiku nadležno Ministarstvo Trgovine i Industrije, Ministarstvo Šuma i Ruđa, ono Gradjevine i ono Poljoprivrede i Voda kolaboriraju podupirući punom parom racionalnu privatnu i društvenu inicijativu, koja leži unutar prirodnih smjernica nač. turistike i turističkog kretanja u nas. Konkretni rad imao bi se sastojati u podupiranju gradnje planinarskih koliba, gorskih hotela, gradnja automobilskih gorskih cesta, gorskih puteva, opskrbe pučanstva i turista pitkom vodom, zaštita prirodnog osobito lijepih krajeva protiv uništavanja vegetacije, prirodnih ljepota i t. d.

Drugi je takvi faktor: pomorski šport. Svaki će turista tim više uzljubiti more, ako mu je pružena prilika, da može sam aktivno u kretanju proboraviti na moru svoje slobodno vrijeme. S druge strane je pitanje našeg nač. odgoja da svoje pučanstvo, a po gotovo mladež odgajamo u kontaktu, razumijevanju i ljubavi k moru. Bitnu garanciju za uspjeh u oba pravca daju: vodeni napose pomorski športovi u svim svojim oblicima. I ne govorimo o plivačem športu; glavnu važnost polažem na sve vrste veslačeg sporta, a osobito na sve vrste sporta jedrilica i sve vrste motornog kretanja po moru. Ovaj potonji sport razvija i odgaja danas par excellence pomorski i turistički smisao pružajući mogućnost da se posjećuju i najzabitniji, a interesantni kutevi obale, zaliva i otočja, i da se po volji krećeš morem prepušten svom vlastitom razumijevanju i svojoj vlastitoj snazi. Tu je široko polje rada i razvoja počamši od običnog motornog čamca pa do pomoćnog motora na sportskoj jedrilici, i dalje do hidro-glisseura, koji se kreće brzinom od 50—120 km na sat, pa i do hidroaviona. Tu je država upravo dužna svim sredstvima zahvatiti i poduprijeti razvoj takovih pomorskih sportova napose kod nač. mladeži sa uvjerenjem, da time tek ispunja dužnost nač. države prema svom pučanstvu i prema moru. Sredstva su za to potpore, oprosti od taksa i poreze, carina, pogodovni administrativni postupci, ustupanje dijelova luke, mjesta za klubske zgrade, pojeftinjenje pogonskog sredstva i t. d.

Važno je pitanje: stvaranje nač. hotelskog podmletačka, koji će stajati na modernoj visini, te će biti sposoban stvarati, preuzimati, voditi i razvijati hotele kod nas, a uz to će potpuno požnavati svoju struku. To je jedno od najvažnijih pitanja. Ako se ono skoro ne riješi, postati će nam isključivo stranci vlasnici hotela. Mi na žalost imamo u zemlji vrlo malo hotela u istinu prvog reda, gdje bi se takav pomladak mogao školovati, da se uputi u današnju tehniku i naprave, kojima radi današnji moderni hotel. To se može učiti u cijeloj zemlji jedino u hotelu Esplanade u Zagrebu. Kada sam svojevremeno prigodom stvaranja budžeta god. 1927/28. tražio kredit za takovu školu, da doskočim ovoj hitnoj potrebi, bio mi je uskraćen. Medutim iza toga dolazi jošte ljepše. Kada je sama zagrebačka Oblast predvidila kredit za takovu školu iz svojih sredstava, brisana je ta škola i taj kredit po Ministarstvu Finansija prigodom odobravanja budžeta. Kakovi li sve motivi ne odlučuju nad vitalnim interesima turistike!

Konačno dolazi pitanje realizacije tako postavljenih lokalnih i t. d. programa i pitanje utroška raspoloživih kapitala. Na tom polju će u pojedinim mjestima biti najmanje iskustva i trebat će najviše upute, savjeta i vodstva. Tu će na prvom mjestu stajati kao pretpostavka uvedenje obilnog vodovoda sa dobrom pitkom vodom i električnog svjetla, bez čega nema modernog komfora. Zatim uređenje jednog modernog hotela, ako takovog u mjestu nema. Iza toga dolazi organizacija potrebna za sam razvoj turistike. Tu je na prvom mjestu obavještajni ured ili nešto slično, pa briga za izlete sa svim sredstvima, koja su za to potrebna kao putevi, markacije, prometala i t. d. Ako se radi o većem broju posjetnika iz inostranstva apsolutno je potrebno, da u mjestu postoji barem preko saisone mijenjačica jednog solidnog zavoda, da gosti ne padaju u pandže privatnih lihvara prigodom mijenjanja novca.

Kako je već rečeno: jedan od bitnih konstitutivnih elemenata našeg jadranskog turizma jest onaj: kulturno-historijski. Zato taj elemenat treba uzdržati, njegovati i razviti. On daje upravo okvir turizmu na Jadranu. On djeluje kulturno i individualno vežući stranca kulturnim interesom o našu obalu i naše more. S druge strane daje kulturnu fizionomiju, kulturni izražaj našem jadranskom tlu. Zato je on od neprocijenjive važnosti. Tim veće, što je specifičan naš i po načinu upotrebe elemenata zapadne kulture i ranijih kultura, a u znatnoj mjeri i po originalnoj našoj invenciji.

Odatle proizlazi imperativna dužnost, da se čuva i uzdržaje u svojoj originalnoj čistoći. Sto bi značio Dubrovnik, što Trogir, što Rab bez svog specifičnog arhitektonskog izražaja, koji tako odlično harmonira sa tлом, morem i etničkom podlogom njihovom. U historiji je naš elemenat, što svjesno, što instinkтивno to shvaćao i razumijevao. Zato su ostali arhitektonski oblici do danas sačuvani. U drugoj poli prošlog stoljeća nastupilo je u znatnoj mjeri padanje smisla i razumijevanja za to, ma da bi se imalo bilo obratno dogoditi uslijed širenja obrazovanosti. Slojevi, koji su preuzezeli upravu naših gradova i vodjenje vlasti izgubili su kulturni kompas. Tako je došlo do uništavanja spomenika, koji su kroz stoljeća trajali, uslijed česa je došlo do tako zvanog moderniziranja naših starinskih gradova, ne u pogledu higijenskih uredaba, nego sa efektom razaranja spomenika vlastite nac. prošlosti. Dakle epoha raspada i barbarizovanja. U Senju je primjerice propalo više kulturnih spomenika u to vrijeme nego li kroz cijeli srednji vijek. Rušile su se bezsmisleno stare gradske kule, prekapali i uništavali grobovi, modernizovale crkve, uništavali napisni i t. d., čime se je historijski grad sa svojom vlastitom specifičnom, častnom kulturnom fizionomijom približavao bezbojnom i bezizražajnom novo sagradjenom selu bez svakog kulturnog interesa za stranca. Rab, koji ima sve prirodne i kulturne preduvjete da se razvije u jedno od prvih kupališta na Jadranu, ide — čini se — danas na žalost za tim, da razori ono što ima na pr. pred Opatijom t. j. svoju prošlost. Kulturno neodgojeni ljudi neće da shvate, da su baš starinski izgledi na pr. grada Raba i drugih gradova i njihovi kulturni monumenti iz prošlosti — najjača atrakcija za strance. More i kraj ima stranac turista svagdje na Jadranu, ali grad Rab ili Dubrovnik ili Trogir i t. d. je samo jedan specifičan i svoj na čitavom svijetu. Kod kulturnih stranaca — a tih je većina — prevagne u izboru ljetovališta — ceteribus paribus — ovaj elemenat. Isto je i sa nagrdjivanjem i uništavanjem ljepote prirodnog položaja. Specifičnu ljepotu i čar na pr. grada Raba tvore njegovi zidovi o koje zapljuškava more, njegov položaj na drugom rtu u moru. Tko bi mu to oteo, taj bi uništio Rab kao historijski i današnji Rab. Jednako je i sa glavnim trgovima u našim starim primorskim mjestima. I oni se smiju samo dograditi strogo u istom stilu, nikako nagrdjivati sa stilovima, koji u onaj časni starinski milje pristaju kao šaka na oko. Ovamo spada i prebojadisanje starinskih fresaka, u opće t. zv. modernizovanje crkava, kapelica i oltara, mijenjanje starinskog crkvenog nakita za bezvrijedni novi, zapuštanje starih biblioteka, rušenje mjesto uzdržavanje starih gradjevina i kuća (na pr. pred stolnom crkvom u Zagrebu). Zločin je uništavanje historijskog izgleda naših historijskih gradova izu-

zvši odstranjenje emblema tudijske dominacije u muzej. Zločin protiv kulture, protiv vlastitog naroda, protiv grada i njegove budućnosti. Žive svjedočke stare kulture valja spasiti, uzdržati u istom stilu i sačuvati za budućnost.

Kako u mnogo slučajeva nema u našim mjestima ispravnog kulturnog razumijevanja za istaknuti momenat, koji je odlučan za našu kulturnu legitimaciju i kulturnu privlačivost za strance, valjati će naći drugi korektiv ove težnje za razaranjem u ime tobožnjeg iluzornog i deplasiranog modernizovanja. Tu su na prvom mjestu centralne vlasti, koje moraju beziznimno usvojiti princip, da se nikakovom novogradjevinom ne narušava prirodni ili umjetnički izgled naših mesta, napose onih važnih za turistiku. Ako manjka osjećaj za to kod dotične vlasti, valja se savjetovati sa iskusnim ljudima, koji imaju uzto i protančan umjetnički ukus. Tako je i kod izgradnje obala, gatova, luka, hotela, cesta i t. d. I tu ne smije ovisiti rješenje od slučajnog mnijenja, nego se ima odlučiti na osnovu prirodnog položaja, plana budućeg razvoja, umjetničkog gledišta i klimatskih odnosa. Ministarstvo Trgovine kao vrhovna nadzorna vlast nad turizmom moralno bi se rukovoditi ovim principima, te imati zakonsku mogućnost, da spreči svako nagrdjivanje vanjskog lica naših za turizam važnih gradova i njihovog prirodnog položaja.

V. IZGRADNJA PROGRAMA TURISTNČKIH PODRUČJA.

Vrlo je važno za razvoj turistike u nas sama izgradnja programa za razvoj turizma za pojedine krajeve i njihova središta. Takvi su parcijelni programi potrebiti, jer će se bez njih trošiti i raditi bez cilja i bez sistema, dakle i bez uspjeha. Za izradbu istih potrebito je i dovoljno poznavanje turizma i turističke djelatnosti u Evropi, njegovih puteva, ciljeva i sredstava za uspjeh; potrebno je potpuno poznavanje svoga kraja i izbora onih njegovih točaka, koje mogu reprezentirati posebni turistički interes; potrebno je uočiti cilj, koji garantuje uspjeh i upotrebiti sredstva u danom vremenu i na danom mjestu, koja isto tako nužno vode do uspjeha, — a sve to prema geografskim, klimatskim i t. d. uvjetima, koje faktično daje sam kraj. I tu bi trebala inteligentna kontrola, koja bi s ljubavlju i razumijevanjem povezala sve lokalne i regionalne programe u jednu cjelinu kao turistički program cijele zemlje, te podupirala njegovu realizaciju. Mnoga naša mjesta disponiraju već danas sa znatnim svotama od turističkih taksa, pa bi i tu valjalo voditi brigu i kontrolu nad tim, da se ti iznosi ne razbacuju u ludo, nego da se upotrebe u onu svrhu, koja je za razvoj turizma u tim krajevima od najveće važnosti. Tako je Crikvenica lanjske godine prema informacijama, koje sam primio, disponirala od taksa za strance iznosom od pola milijuna dinara, a Rab sa svotom od 300.000 Din., dočim je ove godine već u tri četvrtine saisone bila sabrana u Rabu navodno tolika svota.

Već pomenuti lokalni odbori imali bi saradjivati i kod izgradnje programa o razvoju turizma, odnosno stvarati takve programe i sredstva, njihove realizacije. Ti bi programi za budući razvoj bili na prvom mjestu lokalni, a na osnovi lokalnih programa imali bi se postaviti programi pojedinih turističkih područja. Prema današnjem stanju na našem Primorju imali bi danas ova turistička područja:

1. Ono sjeverne pole Hrvatskog Primorja obuhvatajući lokalna područja Sušak, Bakar, Kraljevicu, Crikvenicu, Selce, Novi, i sjevernih kupališta otoka Krka sa Vinodolskom uvalom i Primorju blizim područjem Gorskog Kotara i Velike Kapеле. Izlazna točka je: Sušak (Rijeka).

2. Ono južne pole Hrvatskog Primorja obuhvatajući lokalna područja: Senja, Jablanca, Baške, Raba, Lopara, Paga do uključivo Novigradsko More i fjord Zrmanje sa Velebitom u koliko je iz Primorja pristupačan, te Plitvičkim Jezerima i okolicom.

3. Sievero-dalmatinsko turističko područje sa Šibenikom, Zadarskim otocima, područjem Krke, Prominom, Svilajom i Dinarom.

4. Srednje-dalmatinsko turističko područje obuhvatajući: Split, Kaštelansku rivijeru sa otocima, do kojih se najpovoljnije dolazi iz Splita, dakle: Šolta, Brač, Hvar, Vis, Biševo, sa dijelom dalm. Zagore, Mosorom i predgorjem, te južnim dijelom Dinare.

5. Makarsko-neretvansko turističko područje sa sjevernom obalom Pelješca, Neretvom i bližim hercegovačkim gorskim zaledjem.

6. Dubrovačko turističko područje sa dubrovačkom rivijerom, Lopudom, Mljetom, Korčulom, južnom obalom Pelješca sa planinama Pelješca i Hercegovine uslijed željezničke veze dolinom Neretve.

7. Južno-dalmatinsko turističko područje sa Bokom Kotorskog, Budvom i crnogorskim primorjem, Barom i Ulcinjom sa gorskim masivima Lovćena, Orjena, Durmitora i Komova, Rumije i Skadarskim Jezerom.

Organički i empirički — a to je jedino ispravno — može konkretni program nač. turizma za pojedine krajeve nastati samo ovako:

Na osnovu lokalnih programa mesta koja spadaju u isto geografsko-turističko područje ima se izraditi program pojedinih turističkih područja, kako samih prema današnjem stanju nabrojio sedam za naš dio Jadrana. Na osnovu programa turističkih područja jednog kraja valja izraditi konkretni program turizma pojedinih većih geografsko-turističkih područja. Dakle u našem slučaju programe za razvoj turizma: a) Hrvatskog Primorja sa otocima do Zrmanje; b) Dalmatinskog područja od Zrmanje do Neretve i c) južno dalmatinskog područja od Neretve do Bojane. Postupajući tako dobivamo: velike smjernice našeg turizma na Jadranu. One određuju velike pravce turističkih komunikacija na moru u savezu sa glavnim prirodnim pravcima transverzalnih komunikacija s kopnenog zaledja prema moru. Takovi glavni prirodni i historijski pravci transverzalnih komunikacija iz kopnenog zaledja prema moru na našoj obali jesu:

a) Gorski Kotar i zaledje prema sjevernom kutu Kvarnera (najviše točke lujzinske ceste su Jelenje 890 m i Vrh Osoj 929 m aps. vis., a karolinske ceste Bijelo selo 912 m i selo Brdo 902 m).

b) Lika i zaledje preko Sedla Vratnik (najviša točka ceste 698 m) i Kapele 890 m u Senji.

c) Dolinom Butišnice u Knin — odnosno Krke u Šibenik ili iz Knina u Split.

d) Iz Livna — preko Sinja — u Split.

e) Dolinom Neretve iz Hercegovine (i Bosne) k moru.

f) Crna Gora—Boka Kotorska sedlom Lovćena (930 m)—Cetinje (najviša točka Pop Perov Han 1133 m).

g) (Skadarsko Jezero) Virpazar—Bar.

Drugostepeni su današnji prelazi, koji bi bili turistički važni, kad bi se ceste držale u dobrom stanju i to:

cesta Gospic—Karlobag (najviša visina Vrata [Ura Kubus] 927 m), kao najvažniji;

cesta Otočac—Švica—Krasno—Oltare (sedlo)—Sv. Juraj (najviša točka cesteiza Oltara prema Krasnu 1027 m);

cesta Ogulin—Novi najviša točka Molinarije vrh 1078 m;

cesta Kosinj (ili Krasno)—Jablanac preko Vel. Alana (sedlo 1412 m);

postrance ide cesta iz Hrvatske u Dalmaciju Gospic—Raduč—Podprag—Mali Halan na bivšoj mediji (sedlo najviša visina ceste 1045 m)—Obrovac;

cesta iz Vrgorca u Makarsku;

cesta iz Trebinja u Dubrovnik;

cesta Zadvarje—Imotski—Mostar;

cesta Trebinje—Ercegnovi;

cesta Nikšić—Risan.

Sastavivši programe turizma naših triju velikih geografsko-turističkih područja Jadrana sa otočjem i neposrednim zaledjem dobivamo konkretni program

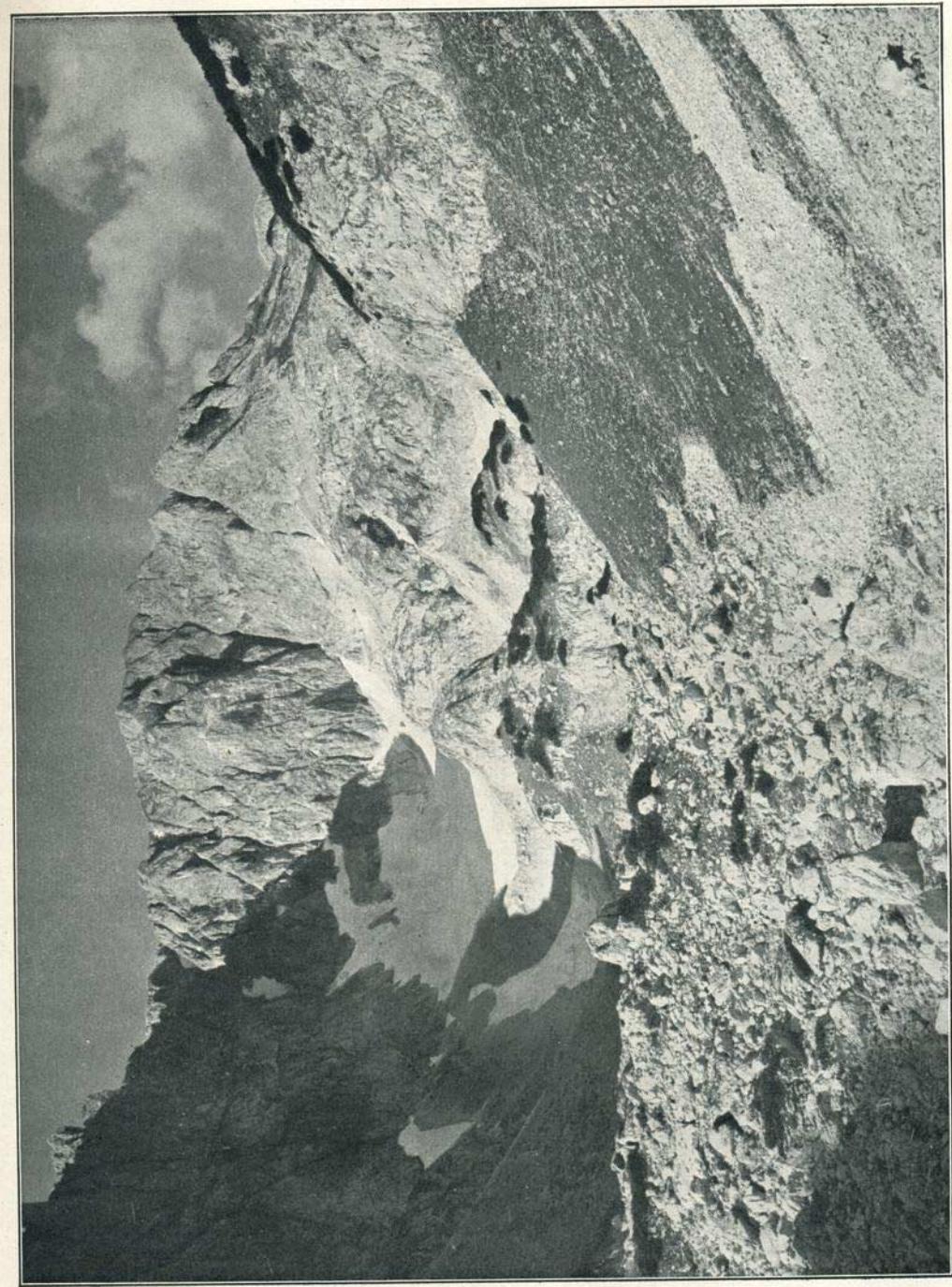
turizma za cijeli naš Jadran. Takav program je istinit, adekvatan, provediv i rentabilan samo onda, ako doista odgovara prirodnim i geografskim prepostavkama, klimatskim, turističkim i kulturnim činjenicama. Jednom riječju: ako je organski i prirodno izrastao iz kraja, pučanstva i prirode, te ako vodi računa o svim realnim faktorima, koji su mjerodavni za razvoj turizma. Zato je program turizma za svako pojedino veliko i karakteristično područje, poseban i specijalan. U njemu mora da spontano i potpuno dolazi do izražaja konfiguracija tla, klimatski odnosi, sposobnosti pučanstva i kulturno-historijski odnosi. Zato je najsigurniji put da se dodje do razvitag turizma, put empirije i organskog razvoja, tako da se iz lokalnih programa konstruiše viši zajednički konkretni program turističkih područja, a iz ovih program turizma čitave obale sa zaledjem. Tek time dobiva drž. vlast sigurnu direktivu, kako i u kojem pravcu ima da podupire velike smjernice turizma za pojedina svoja velika turistička područja i ta direktiva mora dovesti do uspjeha. Program turizma i njegova realizacija za pojedina velika turistička područja neda se uspješno diktirati niti dekretirati iz glave, niti stvarati teoretski jedinstveno za cijelu državu po istim smjernicama. Jednako kao i u opće privredni program zemlje. I na tom su činjene dosada najveće pogreške. Zato nije bilo niti uspjeha. Bude li se dalje išlo tim putem diktata iz apstraktnih teoretskih premeta, razorit će se i ono što je dosele već stečeno i stvoreno. Država se ima brinuti za vrhovne smjernice programa i njihovu provedbu, ali samo onako, kako to zahtjeva samo tlo slijedeći putokaz historijskog razvoja, koji u svojoj cjelini ne može da bude umjetan, nego je posljedica trajnih sila, koje djeluju kroz čitavu historiju na podlozi konkretnog tla, njegove konfiguracije, njegovih klimatskih odnosa i sposobnosti pučanstva.

Za izvedbu samog programa valja angažovati sve socijalne snage, sve privatne inicijative na podlozi danih organizacija i volje pučanstva. Naivan je, a za državnu privrednu politiku štetan onaj, koji misli da se i provedbu dade diktirati i policijsko nalagati i provadjati. Zločin počinja onaj, koji postojeće snage i organizacije razara u nekritičnoj zamisli, da će on sa jednog mjeseta bolje stvoriti nego li je to dao organski razvoj kroz generacije. Zato država neka se ograniči na inicijativu i potporu u provedbi, a neka realizuje velike smjernice napose u komunikaciji, koje su osnovka svakom razvoju turizma, a prelaze okvir snage i moći pojedinaca i pojedinih organizacija. Podnipošto neka se ne stvaraju eksperimenti. Što je Evropa tipičnog dala i što se je tamo pokazalo uspješno može se u nas kopirati u koliko naši odnosi dozvoljavaju, ali podnipošto nesmiju se evropske ustanove karikirati time, da ih mi balkanizujemo unašajući u njih nemoguće elemente iz svoje glave hoteći po istom principu i metodama jednako i centralno rukovoditi na pr. alpinski i primorski turizam, Dalmaciju i Makedoniju.

VI. TURISTIČKA SREDIŠTA.

Vraćajući se k velikom programu turizma našeg jadranskog područja i njegovim velikim smjernicama, valja jošte da u kratko označimo njegova središta u zaledju. Turizam kao kulturni fenomen je u glavnom potreba grada. U gradu se radja, odgaja se, organizuje se i tamo svršava. Glavna primorska i otočka središta imenovana su pri nabranjanju sedmorice pojedinih turističkih područja našeg Jadrana. Medju njima su najvažniji: Split, Dubrovnik i Sušak. Od tamo imenovanih neka imaju, a neka jošte nemaju potpuno izgradnjene potrebne, prirodne kopnene i morske komunikacione veze.

Od primorskih središta turizma Sušak leži najdublje prema kopnu u sjevernom kutu Kvarnera, a osim toga posjeduje i dobru željezničku vezu sa zaledjem. On je dakle ukupnom sjevernom zaledju najbliža luka i zato tamo izlazi iz vlaka većina turista. Radi toga je saobraćajno Sušak polazna točka pomorskih komunikacija za cijelu našu jadransku obalu, a isključiva polazna točka za cijelo Hrvatsko Primorje i njegovo otoče za koje je područje i organizatorni centar.

DURMITOR: SLJEME.

FOTO: V. NOVAK.

Split je izlazna točka ličke željeznice i radi toga već danas izmedju dalmatinskih gradova najvažniji centar turizma. On je radi toga i polazna točka pomorskih komunikacija, i to turistički gotovo isključiva za svoju rivijeru, rivijeru pod Biokovom i srednje dalmatinsko otoče, a vrlo važna i za cijelu južniju dalmatinsku obalu. Ovaj mu položaj garantuje jošte veću važnost u budućnosti po gotovo nakon spoja sa zaledjem. On je već danas organizatorični centar po gotovo za turizam srednje Dalmacije i najglavnijih dalmatinskih otoka. Od svih primorskih mjesta njegov je rad na razvoju turizma na prvom mjestu, a medju prvima je i u čitavom jadranskom turističkom području.

Važan je centar i Dubrovnik sa svojom rivijerom i otocima pred njom. I on je ne samo faktički turistički centar nego danas pribire svoje sile i u organizatornom pravcu.

Po normalnom razvoju mora Boka Kotorska da se razvije u samostalni vrlo važni obalni turistički centar, i glavni centar svog neposrednog zaledja.

U neposrednom zaledju Jadran a manja turistička središta leže uz željezničku prugu Zagreb—Sušak ili blizu nje i to počamši od Ogulina pa do Fužina. Zatim su Plitvička Jezera, pa Gospic. Važan je i u budućnosti će biti sve važniji Knin, donekle Sinj. Vrlo su važna mjesta uz željezničku prugu dolinom Neretve od Metkovića do Konjica, po gotovo Mostar, kao polazne točke za Hercegovačke Planine. Konačno Cetinje i Nikšić.

Tri glavna turistička centra jadranskog geopolitičkog kopnenog područja jesu: Ljubljana, Zagreb i Sarajevo. Njihova je funkcija prirodno nužna i neukloniva za razvoj turizma na Jadranu, te je pretpostavka za nj. Ta je njihova funkcija u glavnom dvostrukog. Svako od tih mjesta je središte vlastitog turističkog područja. S druge strane kroz jedno od tih mjesta mora turista putovati, ako će da dodje na Jadran.

Ljubljana je turistički centar za naše sjevero-zapadno alpsko područje: slovenske Alpe. Ona je to u punom smislu riječi pravovremeno i kulturno shvatila, te je postala organizatorični centar za to područje. Ta je organizacija toliko uspjela i prva je bila u državi izgradjena, tako te je i nadležna turistička vlast gotovo smatrala, da je to jedino turističko područje u zemlji i prema tome kroz dugi niz godina i radila. Kao prelazno mjesto prema Jadranu imat će tek drugostepenu važnost za one turiste, koji dolaze preko Bjeljaka, jer preko Trbiža će ih danas malo dolaziti. Veću će važnost za Jadran dobiti nakon izgradnje željezničkog spoja Kočevje — sušačka pruga, koji bi iz viših privrednih i turističkih interesa morao biti tako gradjen, da sa što manjim brojem kilometara bude Ljubljana spojena s morem, dakle da se obe grupe — koliko je to iole strateški dopustivo — sastaju što bliže moru i da se time po mogućnosti riješi i komunikacioni problem sjevernog dijela Gorskog Kotara. Karakteristika turističkog područja, kojemu je Ljubljana organizatorični centar, da je isključivo alpinsko turističko područje sa manjim jezerima srednje visine. Ono je danas već potpuno izgradjeno i ima svoju sigurnu klijentelu.

Najuže zarebačko turističko područje je sredogorje t. zv. hrvatskih alpskih ogrankaka i to: Sljeme, Okić, Plešivica, Kalnik sa Hrvatskim Zagorjem, njegovim kupalištima i planinama napose sa Ivančicom, te Žumberačko Gorje. U njegovo širje turističko područje spada uz sušačku prugu cijeli Gorski Kotar, dakle sjeverna hrvatska Krška visočina, a uz ličku prugu: Plitvička Jezera sa okolnim planinama, te Velebit, dakle južno-hrvatska Krška visočina, a morskim putem sa Sušakom Velebit i otočje Hrvatskog Primorja. Kao prelazna stacija i polazna točka ima Zagreb prvorazredno značenje za turizam na Jadranu. Glavni prometni putevi prema Jadranu sa sjevera i sjeveroistoka vode kroz Zagreb. Tim putevima iz Njemačke, Českoslovačke (Prag i Bratislava), Austrije (Beč), preko Maribora i Zidognosta i Madžarske (Budimpešta) preko Drave dolazi najveći dio stranih turista na more. Isto tako i putevi sa sjeveroistoka naše države na more vode preko

Zagreba. Sa sjevera vode kroz Zagreb i putevi u Bosnu, via Brod na Savi, dakle u jadransko zaledje, a i preko Sarajeva na more. Ne samo po svom geografskom položaju nego i po hotelskim odnosima (Hotel Esplanade) i po svojim kulturnim institucijama uključivši i zabavne (Opera i t. d.), Zagreb je u stanju da služi polaznom tačkom i odmorištem na povratku turistima Jadrana. I Zagreb sam po sebi daje od godine do godine sve veći broj turista. Tako Zagreb po prirodi stvari ima prvorazredno iznačenje za ukupni turizam jadranskog područja, te je prirodno njegov kopneni centar. Ni jedno drugo mjesto u tom području ili Primorju ne može ga zamijeniti, jer kroz nijedan veliki grad ne vodi nužno toliko turističkih evropskih puteva na cijeli Jadran kao kroz Zagreb. Zato je po prirodi stvari i po svom položaju zvan da postane organizacioni, informacioni, propagandni i prelazni centar za veći dio jadranskog turizma. Tom se svom pozivu može Zagreb odazvati ako stvara lakački poradi na tim poljima i ako stvori u sebi preduvjete za to: podupirajući po odredjenom planu institucije koje rade na realizaciji tog poziva i osiguravajući materijalno njih i realizaciju usvojenog plana. Međutim sam oficijelni i kulturni dio Zagreba nije toga do danas jošte potpuno shvatio i nije niti organizatorno, niti stvarno dosta poradio u tom pravcu poput Ljubljane. U Zagrebu se sav rad na tom polju svadja na inicijativu nekolicine privatnika i udruženja, koja su pojedinci u tom pravcu pokrenuli. Konačnu uspješnu potporu za rad na tom polju mogu pružiti samo tijela javnog prava. (Država, grad, Oblast.) To se dosada nije dogodilo, ma da su objektivno daleko manje vrijedni ciljevi bili na pr. sa strane grada odlično podupirani. Znači da se u Zagrebu jošte nije shvatio njegov prirodni poziv na tom polju, i da se Zagreb jošte nije okrenuo prema jugu, kamo mora da gleda.

Ta su opažanja to važnija, jer ih potkrepljuju ove prvorazredne činjenice na polju turizma. Prije svega konstantni, na prirodi stvari utemeljeni pravac kretanja srednjeevropskog turizma jest sa sjevera odnosno sjevero-istoka prema jugu i jugo-zapadu k Jadranskom moru. S druge strane nužni prirodno motivirani i konstatni pravac turističkog kretanja u našoj državi, po gotovo njenog najkulturnijeg, najbogatijeg, najnapučenijeg sjevernog dijela ide sa istoka prema zapadu i opet gotovo u tričetvrtine dijela k Jadranskom moru. Makedonija — kako danas stvari stoje — i radi malarije i radi sigurnosti i administracije i radi manjka hotela i komunikacija jošte za dugo ne dolazi ozbiljno u obzir. Dakle glavni pravac inostranog i domaćeg turističkog kretanja u nas ide prema dinarskom gorskom lancu (dinarski planinski sistem) i preko njega k Jadranskom Moru. Ta je pojava u potpunoj saglasnosti i sa činjenicom: da samo dinarski gorski krški lanac leži gotovo u cijeloj svojoj protezi unutar granica naše države i daje joj bitnu karakteristiku, a po gotovo njenom dijelu: jadranskom geopolitičkom području. Turistička je karakteristika toga područja alpinsko-pomorska, dakle ima jedan plus nad svim ostalim turističkim područjima naše države, a to je: more. Njegova je turistička karakteristika tipična i specijalna, bujno razvita obala sa dubokim zalivima i brojnim otočjem, visokim planinama uz samo more, sa svim klimatskim stepenima od mediteranske do alpske klime na uskom prostoru, sa krškim rijekama, vodopadima, malim jezerima, ponornicama, spiljama, podzemnim vodotocima i uopće svim tipičnim odlikama krša.

Treći nuzcentar turistike jadranskog područja je Sarajevo. Iz dosada rečenog vidi se važnost njegovog prirodnog položaja za nac. turistiku. I on je centar vlastitog vrlo važnog i interesantnog turističkog područja: područja bosansko-hercegovačkih planina i ljetovališta. S druge strane kroz njega vode prirodni konstantni turistički putevi sa sjevera i istoka prema južnoj Dalmaciji. Novom širokotračnom prugom iz Beograda do mora preko Sarajeva, njegova će turistička važnost biti jošte pojačana. U njé se svraćati sve više turista, što nova željeznička veza između Beograda i Sarajeva, te Sarajeva i mora bude kraća i brža, jer će tada preko Sarajeva ići dio prometa, koji danas radi bolje željezničke veze ide preko Zagreba iz istočnih dijelova države. Organizacija turizma je u njem od svih pome-

nutih središta najslabije provedena, ma da se u novije vrijeme i na tom polju počinje raditi.

Iz svega rečenoga slijedi, da prirodno i logički: središnji i glavni turistički interes čitave naše države danas i za dogledno vrijeme leži na našoj jadranskoj obali i njenom neposrednom zaleđu odnosno i u cijelom jadranskom turističkom području. Tu jednostavnu i jedinu prirodnu istinu nisu razumjeli nadležne centralne vlasti u državi, nego se je trošilo i podupiralo svuda, samo ne ondje gdje bi po prirodi stvari merala odmah i zbacili prvorazredni rezultat, kako se je doista i dogodilo od kada sam ja kao Ministar Trgovine i Industrije energično prekinuo bio sa starim shvaćanjem i navratio veliko turističko kretanje u našoj državi u njegovu prirodnu kolotečinu. Da je to učinjeno ranije i sistematski ušla bi bila mnoga stotina milijuna u zemlju, a i u državnu kasu od povećanog prihoda željeznice, pošte, brzojava, od gostioničarskih računa, uopće od svih vrsta prometa i podavanja od njega i t. d. Tko hoće da si ma i samo primjerice predstavi što za državnu kasu znači potpora pružena na pravom mjestu i u prirodnoj kolotečini, taj je morao za ovogodišnje ljetne saisonne da promatra dnevno dupkom punе brze vlakove sa barem osam velikih pulman-kola i sa dvije lokomotive između Sušaka i Zagreba u oba pravca. Prema nekim znakovima sudeći izgleda, kao da jošte uvijek država i mi nismo pretrpili dosta nevolje, štete i zla radi toga, što smo i u turistici skrenuli bili s puta prirodnog razvoja, nego da smo i dalje osudjeni da dokumentiramo našu nesposobnost dalnjim rušenjem uslijed dalnjih pokušaja realizacije nekritičkih fantazija.

Naše slike.

Naše slike u prilogu prikazuju nam centralnu i najvišu partiju Durmitorskog sklopa u obliku masiva Slijemena, Bobotovog Kuka i Ćirove pećine. Ova tri vrha ujedno su i najviše tačke Durmitora, pa Ćirova pećina kao najviša točka ima 2.528 m apsolutne visine, dok Slijeme i Bobotov Kuk nešto su niži od glavnoga vrha. Kako je cijeli Durmitorski masiv izgradjen od vapneničkog, jako strošenog kamenja, to je posve jasno, da mu je reljef tipični krš, sa svim svojim tipičnim odlikama. Tako na našoj slici Slijeme, vidimo kako se ispod samoga vrha uvalila duboka, strmih strana dolina, koja se poput većine krških dolina svršava slijepo. Takvih dolina nalazimo u cijelom Durmitoru, pa su one redovno bez vode, odnosno bez vrela, jer meteorne vode zalaze duboko u trupinu Durmitora, kroz raspušcane vapnence. Narod okolišni, a poglavito čobani piju vodu sniježnicu iz snijega, koji se zadržava preko cijele godine u sjenovitim i dubokim dolinskim uvalama, stvarajući tako vječna snježišta. Narod o tome govori i u pjesmi kada kaže:

»Durmitore najviša planino,
U Tebi mi tri snijega kažu;
Jedan lanjski,
Jedan onom lanjski,
A jedan kažu od ove godine.«

Na našim se slikama jasno vidi krški karakter Durmitora, a pogotovo to pokazuju kamena točila, koja u Durmitoru sežu gotovo do 2.400 m, i prekrivaju tako u pretežnoj čisti gorski masiv, a samo zadnjih 100 m izradjeno je od strmo odlomljenih kamenih pećina. I visokim poljanama, punima sočne trave obiluje Durmitor, pa se jedna takva poljana nalazi u visini od 1.900 m ispod Bobotova Kuka zvana Aljišnica, na kojoj se nalazi pet pastirske stanova s odnosnim torovima za ovce.

Između mnogih krških dolina Durmitora največanstvenija je ona ispod Slijemena, koja se vidi na slici »Vrh Slijemena«. Sliemenski hrbat sastavljen je od mnogobrojnih šiljaka i kukova, koji se prema spomenutoj dolini ruše strmo i nepristupačno, dok je s protivne strane zaobljen, položitiji i pristupačniji. Največanstveniji pogled s Durmitora na sve strane je s Ćirove pećine, koja je dobila ime po nekom zloglasnom, bogatom seljaku Ćiri, koji je loveći divokozе, opazio jednu na vrhu današnje Ćirove pećine. Nišani i opali pušku ubivši divokozu, koja se srušila i pretvorila u Ćirova sina, kojega su vile začarale u divokozu, a narod od toga vremena zove taj vrh Ćirova pećina. I s ostalih vrhova Durmitora pružaju se prekrasni vidici na Crnogorske, Hercegovačke, Bosanske i Albanske planine. V. N.

Društvene vijesti.

Nove markacije u Gorskem Kotaru. Naša marljiva podružnica »Rudač« u Srpskim Moravicama javlja nam, da je tokom ove godine provela slijedeće markacije: 1. Put iz Srpskih Moravica preko Rudača — Ravne Gore na Skradski vrh. Markacija počimlje na stanicu Srpske Moravice. 2. Obnovljena je markacija iz Lića na Medvedjak. 3. Markiran je put iz Jelenja preko Glavine na Platak. Time otpada put do Kamenjaka, ako se ide na Platak, već se odmah skreće od risnjačkog puta na lijevo, gdje je na drvu oznaka »U Platak«.

Glavne skupštine: 1. Podružnica HPD »Zrin« u Petrinji održala je svoju redovitu glavnu skupštinu dne 15. svibnja t. g. Predsjednik g. Topljak pozdravlja prisutne, ističe važnost planinarske ideje, i preporuča članovima što jači i intenzivniji rad. Tajnik g. Filjak izvješćuje o društvenom poslovanju. Cilj toga rada bio je dvostruk: 1. za interesovati planinare i izletnike za petrinjsku okolicu; 2. priredivati izlete u planinarske krajeve domovine.

Za prvi cilj bilo je od važnosti gradnja piramide kod Hrastovice. Piramidu je posjetilo tokom ove godine oko 2.000 izletnika, iz Petrinje, Siska, Karlovca i Zagreba. Podružnica je izdala 3 serije razglednica iz sela Hrastovice; obavljene su obnove markacije svih važnijih puteva. Povela se akcija o gradnji planinarskog doma kod Sv. Duha. Izleta je obdržano više u okolišu Petrinje, zatim na Medvedak — Crikvenicu — Omišalj. U prošloj godini bilo je 96 članova od toga 11 djaka. Iz blagajničkog izvještaja razabire se da je novčano poslovanje doseglo iznos od 7.220 Din. Revizionalni odbor je pronašao društvene knjige u redu, a skupština je odboru podijelila odrješnicu. Novi odbor nije biran, jer mu mandat teče još godinu dana, nego je ponujen izborom gdjice Nade Kestler. Predsjednik zaključuje glavnu skupštinu i moli članove, da što u većem broju sudjeluju kod izleta.

2. Podružnica HPD »Runolist« u Lokvama održala je dne 22. augusta t. g. svoju V. redovitu glavnu skupštinu. Predsjednik M. Malnar ukratko prikazuje razloge zašto se glavna skupština tako

kasno obdržava. Iz tajničkog se izvještaja vidi, da je priredjeno 20 izleta na razne vrhove Gorskog Kotara, pa u Slovenske Alpe pojedinih članova. Od markacija provedena je samo ona u Kamerkin dol. Rad podružnice sprječavan je nezdravim političkim prilikama u mjestu Lokve. Članova je bilo u prošloj godini 27. Iz blagajničkog izvještaja se vidi, da je porast imovine u god. 1926. iznala 219 Din. 50 para što se ima svesti na izdatak od 4.000 Din. za izdavanje razglednica mjesta Lokve i Golubinjaka. Nadzorni odbor pronašao je zaključne račune u redu, našto skupština daje odboru odrešnicu. U novi odbor birani su slijedeći funkcioniari: Predsjednik: Marian Malnar; tajnik: Klement Malnar; blagajnik: Petar Malnar; odbornici: Viktor Paulić i Nadica Majnarić. Nadzorni odbor: Blaž Kruljac, Petar Paulić i Nadica Majnarić.

Nova podružnica. Na saziv g. V. Petričevića održan je dne 5. jula t. g. pouzdani sastanak u Imotskom u svrhu osnutka podružnice HPD. Na tom sastanku zaključeno je, da se u Imotskom osnuje podružnica HPD »Biokovo«, pa je tom prilikom izabran privremeni odbor i to: predsjednik: Vido Petričević; tajnik: Lj. Tripalo; blagajnik: Grunislav Bitanga; odbornici: Lj. Vučenović i V. Polferov. Primljena su pravila i odasla vlasti na odobrenje.

Društveni izleti. U mjesecu srpnju, kolovozu i rujnu priredila je središnjica slijedeće zajedničke izlete: na Begušiću, Bitoraj, Ivanšiću, Cerinski Vir u Samobor, Gori, Zavižan, Vršić, Stol i Oštrelj. Osim toga su članovi pojedince i u grupama poduzeli izlete na Montaž, Špik, sjevero-istočne stijene Mojstrovke, na Velebit, Prenj planinu, na planine Gorskih Kotara i u razne dijelove švicarskih i austrijskih Alpa.

Vjenčanje. Naše dugogodišnje članice i članovi, vrsne planinarke i planinari vjenčali su se tekom ovih zadnjih mjeseci i to: gdjica. Milka Hitzthaler s g. Josipom Gjuricem; gdjica. Štefica Feljan s g. Juricom Tonkres; gdjica. Marta Jurišić (teta Marta) s g. Antunom Tomazetićem. — Mi im od srca čestitamo!

SADRŽAJ: Dr. I. Krajač: Problem turizma našeg Jadranskog područja. — Naše slike. (Str. 127). — Društvene vijesti. (Str. 128).

Izdaje »Hrvatsko Planinarsko Društvo« u nakladi »Nakladne zadruge Hrv. Planinara« u Zagrebu.
Odgovorni urednik: prof. dr. Josip Poljak.

Tisk: Nadbiskupske tiskare u Zagrebu.

Za tiskaru odgovara: Stjepan Marinović, Gjorgjićeva 18.